

چالشهای تحقق توسعه پایدار در مراتع ییلاقی سهند

مرتضی مفیدی چلان^{۱*}، حسین بارانی^۲

۱- دانشجوی دکتری علوم مرتع دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان mofidi.morteza@gmail.com

۲- دانشیار گروه مرتعداری دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان baranihossein@yahoo.com

چکیده

منابع طبیعی، بستر حیات و توسعه پایدار کشور و پشتوانه بخش کشاورزی محسوب می‌شود و با توجه به مفاهیم توسعه پایدار، این مواهب الهی، میراث گذشتگان ما نیست بلکه امانت نسل‌های بعدی در نزد ماست که می‌بایست بدرستی حفظ شده، توسعه یافته و بهره‌برداری شوند. امروزه تخریب اراضی و چرای بی‌رویه از تهدیدهای بنیادی اکوسیستمهای مرتعی هستند لذا علم مدیریت مرتع باید آن قدر توسعه پیدا کند تا آینده پایدار مراتع تضمین گردد در این خصوص دستیابی به تعادل در اکوسیستمهای مرتعی چالش مهمی در مدیریت پایدار مراتع می‌باشد. به منظور شناخت و درک وضعیت موجود، تنظیم برنامه‌های متناسب با شرایط و امکانات موجود، مدیریت هوشمندانه و همه‌جانبه، شناسایی مشکلات و موانع عمده اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی دخیل در ابعاد توسعه پایدار سامانهای عرفی مرتعی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. بنابراین این پژوهش در تابستان ۱۳۹۳ به شیوه مصاحبات اکتشافی در بین بهره‌برداران سامانهای عرفی مراتع ییلاقی سهند شهرستان مراغه با هدف شناسایی مشکلات بهره‌برداران در راستای رسیدن به توسعه پایدار صورت گرفت. موارد مستخرج از مصاحبات اکتشافی صورت گرفته با بهره‌برداران نشان می‌دهد ضعف بنیه اقتصادی بهره‌برداران، پایین بودن هزینه تعریف در مراتع و اتکا به نظام دامداری سنتی باعث حضور دام مازاد بر ظرفیت در مراتع ییلاقی می‌گردد. از جمله مهمترین مشکلاتی که بهره‌برداران منطقه با آنها مواجه هستند می‌توان به مشکلات بهداشتی، مشکلات آموزشی، عدم دسترسی به آب آشامیدنی، عدم تعدد و تنوع چراگاه، خشکسالی، بیمه و هزینه بالای چوپان اشاره کرد.

واژه‌های کلیدی: توسعه پایدار، مصاحبه اکتشافی، سامانهای عرفی، مراتع ییلاقی سهند.

مقدمه

امروزه رشد روزافزون جمعیت، موجب نیاز بیشتر بشر به مواد غذایی گردیده که این عامل موجب گسترش تولیدات کشاورزی و تأثیرات سوء بر خاک و منابع پایه شده است. منابع طبیعی، بستر حیات و توسعه پایدار کشور و پشتوانه بخش کشاورزی محسوب می‌شود و نقش آن در تولید و حفظ خاک، تامین غذا، تولید اکسیژن و تلطیف هوا و غیره بر کسی پوشیده نیست و با توجه به مفاهیم توسعه پایدار، این مواهب الهی، میراث گذشتگان ما نیست بلکه امانت نسل‌های بعدی در نزد ماست که می‌بایست بدرستی حفظ شده، توسعه یافته و بهره‌برداری شوند. آموزه‌های گراندین دین مبین اسلام و آخرین دستاوردهای علمی و فنی در زمینه مدیریت اصولی و پایدار منابع و افزایش بهره‌وری، حاکی از آن است که می‌بایست حداکثر تلاش جهت استفاده درست و اصولی از این منابع در راه رسیدن به اهداف متعالی و صحیح، بعمل آید. با توجه به محدودیت‌های موجود در بخش منابع طبیعی و تخریب و خسارات عدیده وارده بدلیل بهره‌برداری بی‌رویه و یا نامناسب و از طرف دیگر شرایط خاص اقتصادی - اجتماعی کشور ایجاب می‌نماید تا بجای تحمیل فشارهای مضاعف بر بخش منابع طبیعی، در سایر بخش‌های کشاورزی، صنعت، خدمات، اکوتوریسم و ... سرمایه‌گذاری بیشتری صورت پذیرد.

امروزه تخریب اراضی و چرای بی‌رویه از تهدیدهای بنیادی اکوسیستم‌های مرتعی هستند (بوکس، ۲۰۰۲؛ مایلر، ۲۰۰۵). در حال حاضر ظرفیت تولید علوفه قابل‌استفاده دام مراتع کمتر از پتانسیل آن‌ها است (آزادی، ۲۰۰۵). به طور جهانی مراتع در اثر فشارهای مختلف در خطر هستند (مچیل و همکاران، ۱۹۹۹) که اساساً نتیجه مدیریت نامطلوب و غیرعلمی است. علم مدیریت مرتع باید آن قدر توسعه پیدا کند تا آینده پایدار مراتع تضمین گردد (آزادی و همکاران، ۲۰۰۹). در این خصوص دستیابی به تعادل در اکوسیستم‌های مرتعی چالش مهمی در مدیریت پایدار مراتع می‌باشد (آزادی، ۲۰۰۵؛ والکر، ۱۹۹۵). تردیدی وجود ندارد مراتع کشور، با سطحی معادل ۸۶ میلیون هکتار که بیش از ۵۳ درصد از مساحت ایران را در بر می‌گیرد (اسکندری و همکاران، ۱۳۸۷)، علاوه بر اینکه از جمله حیاتی‌ترین بسترهای تداوم حیات و توسعه پایدار به شمار می‌آید، شالوده اساسی برخی فعالیت‌های اقتصادی مانند کشاورزی، تولید علوفه و تغذیه دام سنتی است؛ اما گسترش فعالیت‌های تولیدی اعم از بخش کشاورزی، منابع طبیعی و دیگر بخش‌های اقتصادی و رشد روزافزون جمعیت و تقاضا از یک سو و درهم ریختگی سامانه سنتی مدیریت جامع و عدم جایگزینی مناسب برای آن، وضعیت نامناسبی را در این عرصه‌ها به وجود آورده به طوری که آمارهای ارائه شده از تخریب مراتع مؤید این نکته است. از اینرو ضرورت بهره‌برداری پایدار و مدیریت علمی منابع طبیعی، به ویژه مراتع، در فرایند توسعه پایدار از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است (خلیقی و همکاران، ۱۳۸۵). این ضرورت ایجاب می‌کند که بهره‌وری و رشد بخش منابع طبیعی، به خصوص مدیریت مراتع، در برنامه‌های توسعه‌ای به طور مستمر ارتقا یابد (آذرینوند و همکاران، ۱۳۸۶)، به عبارتی پایداری در مدیریت منابع طبیعی و حفظ آن از شروط اساسی برای رسیدن به توسعه پایدار کشاورزی و روستایی است (حسن شاهی و همکاران، ۱۳۸۸). مدیریت پایدار مراتع مدیریتی است که تمام جنبه‌های زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی مراتع را در نظر گرفته و در جهت ادغام آن‌ها برای رسیدن به آینده‌ای پایدار تلاش کند (مچیل، ۲۰۱۰). پایداری مراتع از سه جنبه اصلی اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی تشکیل شده که شناخت روابط پیچیده هر کدام از این سه بخش با مدیریت چرا و هر یک از این جنبه‌ها با یکدیگر منجر به نتیجه‌گیری در ارتباط با پایداری مراتع خواهد شد (ماژکو و همکاران ۲۰۰۴).

نگاهی تاریخی به مجموعه اقدامات و برنامه‌های عمرانی توسعه کشور نشان می‌دهد که اگر چه تقریباً در تمامی برنامه‌ها بر ضرورت حفاظت از منابع طبیعی و احیاء و توسعه آن تأکید شده است لکن به اعتقاد اغلب کارشناسان و دست‌اندرکاران منابع طبیعی کشور، شدت تخریب این منابع روندی افزایشی داشته و تحت کنترل درنیامده است. در واقع عواملی مانند رشد روزافزون جمعیت، تغییر کاربری نامتناسب اراضی جنگلی و مرتعی برای تامین نیازهای توسعه کشور، ناهماهنگی دستگاه‌های اجرایی، حذف مدیریت‌های مردمی به دنبال ملی شدن جنگل‌ها و مراتع و جایگزین نشدن مدیریت کارآمد به جای آن، ابهام و نارسایی در قوانین و مقررات موجود و ضعف حمایت‌های مراجع قضایی از اجرای این قوانین، عدم توجه به تخصص و

شایستگی در مدیریت های دستگاه متولی منابع طبیعی و... از جمله مواردی بوده و هست که در تشدید روند تخریب این منابع تاثیر داشته است.

امروزه تحقق توسعه پایدار کشور بدون توجه به مسایل محیط زیست و منابع طبیعی میسر نیست. بر این اساس با درک این واقعیت که منابع طبیعی موجود در کشور ما محدود بوده و روند تجدیدپذیری آن به کندی صورت می پذیرد و یا گاه به دلیل میزان تخریب غیرقابل احیاء شود. بنابراین مجموعه اقدامات دستگاه های مختلف اجرایی در فرآیند توسعه باید متناسب با وضعیت منابع و با رعایت اصول آینده نگری و پایداری کشور انجام گیرد.

دستیابی به توسعه پایدار در هر سطحی و با هر هدفی که باشد، نیازمند برنامه ریزی اصولی، کارآمد و اجرای دقیق آن است. برای انجام برنامه های مختلف اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی، تدوین راهکارهای توسعه، موفقیت در برنامه ریزی و طرح های اجرایی، بررسی و شناخت توانمندی ها، کمبودها و تعیین سطح توسعه یافتگی نواحی و سکونتگاه ها بر اساس مجموعه ای از شاخص های برتر، ضرورتی اجتناب ناپذیر است (حکمت نیا و موسوی، ۱۳۸۳). شناخت توانمندی ها و امکانات موجود در هر منطقه، به برنامه ریز این امکان را می دهد تا بر اساس نیازها و شرایط خاص منطقه، جهت و راهکارهای توسعه منطقه را مشخص نماید و برنامه ای هماهنگ و متناسب با شرایط منطقه ارائه دهد (ضرابی و همکاران، ۱۳۹۰). به منظور شناخت و درک وضعیت موجود، تنظیم برنامه های متناسب با شرایط و امکانات موجود، مدیریت هوشمندانه و همه جانبه، شناسایی مشکلات و موانع عمده اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی دخیل در ابعاد توسعه پایدار سامانه های عرفی مرتعی^۱ ضرورتی اجتناب ناپذیر است.

مواد و روشها

بررسی حاضر در بین بهره برداران سامانه های عرفی مراتع ییلاقی سهند شهرستان مراغه صورت گرفته است. دامنه های سهند حدود ۱۲۹ هزار هکتار مرتع ییلاقی دارد که هر ساله ۷۵۰ خانوار عشایری به همراه ۱۰۵ هزار رأس جمعیت دامی در قالب ۱۲۴ سامان عرفی از شهرهای مختلف شمال غرب کشور از جمله مهاباد، میاندوآب، ملکان، بناب، اسکو، میانه و آذرشهر برای ییلاق گذرانی به سمت این کوه حرکت می کنند. این پژوهش در تابستان ۱۳۹۳ به شیوه مصاحبات اکتشافی با بهره برداران انجام شده و نکات حاصل از مشاهدات و مصاحبه ها با مرور منابع و پرس و جو از متخصصان تدقیق گردیده است. مصاحبه ها کمک می کنند تا چشم اندازهای تازه ای را بتوان کشف کرد و میدان خواندن متون را وسعت بخشید یا تصحیح کرد. بنابراین مصاحبه های اکتشافی کارشان این است که جنبه هایی از دید موضوع تحقیق را برای محقق آشکار کنند که خود او خود به خود به فکر آنها نمی افتاد و بدین ترتیب عرصه های تحقیق را که خواندن متون به رویش باز می کند تکمیل می کند.

۱- سامان عرفی آن چیزی است که محدوده مالکیت یا محدوده بهره برداری هر واحد مرتعدار را از واحد دیگر مجاور تفکیک می کند این محدوده ها عرفاً تفکیک شده هستند، ولی تا به حال رعایت نمی شدند و سند و مدرکی دال بر مالکیت به دامداران ذینفع داده نمی شد. اما امروزه مقامات مسئول در سازمان جنگلها و مراتع و آبخیزداری کشور به این فکر افتاده اند که مأمورانی را به نقاط مختلف اعزام کنند و به کمک روستاها یا واحدهای مرتعداران مجاور، مالکیت هر بهره بردار را مشخص سازند. بعد از طی مراحل قانونی، سند مالکیت هر واحد را به افراد ذینفع یا نماینده دامداران تحویل می دهند این امر باعث تقویت احساس مالکیت بر اراضی مرتعی می گردد و موجب می شود که آنها زمین مرتع را از آن خود بدانند و در امر احیا و حفاظت آن کوشا باشند.

نتایج و بحث

در تحقیق حاضر به بررسی مشکلات بهره برداران مراتع ییلاقی سه‌سهند شهرستان پرداخته شد. موارد مستخرج از مصاحبات اکتشافی صورت گرفته با بهره برداران نشان می‌دهد ضعف بنیه اقتصادی بهره برداران، پایین بودن هزینه تعریف در مراتع، اتکا به نظام دامداری سنتی و آشنا نبودن بهره برداران با ارزش اقتصادی دامداری، نگهداری دام بیمار و دام نر که قابلیت تولید ندارد، با این فرض که از همتایان شان دام بیشتری داشته باشند و در عین حال عاملی بر افزایش درآمد آنها باشد؛ باعث حضور دام مازاد بر ظرفیت در مراتع ییلاقی می‌گردد. با توجه به مصاحبه‌هایی که با بهره برداران منطقه انجام شد عواملی چون پایین بودن متوسط درآمد سالانه خانوارهای عشایری، فقدان تنوع فعالیتهای اقتصادی و اتکای صرف به دامداری، سطح پایین تحصیلات و بالا بودن بعد خانوار از عوامل اصلی فقر اقتصادی بهره برداران به شمار می‌رود. این عوامل در عین حال سبب استفاده بی‌رویه از منبع خدادادی مرتع نیز شده اند شریفی نیا و مهدوی حاجیلویی (۱۳۹۰) گزارش کردند عامل فقر اقتصادی، احساس نیاز به تامین ضروریات زندگی باعث نگهداری بیش از حد دام در فضای محدود مراتع می‌شود. نتایج نشان می‌دهد که علاوه بر مشکلات یاد شده نسل جوان و فعال بهره برداران به جهت سختی کار و احساس محرومیت علاقه‌ای به شغل دامداری ندارند و لذا در آینده مشکلات در این بخش چند برابر خواهد گردید.

از جمله مشکلاتی که بهره برداران منطقه اظهار داشتند می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- عدم دریافت سهمیه دولتی (آرد، نفت، گاز)
- مشکلات بهداشتی از جمله شامل عدم دسترسی به آب آشامیدنی بهداشتی، نبود خانه بهداشت و زیرساختهای بهداشتی دام
- مشکلات آموزشی و نبود امکانات و شرایط تحصیل برای خانواده‌های بهره برداران
- عدم امکان دریافت تسهیلات و وام‌های بانکی
- مشکلات مرتبط با پروانه چرای بهره برداران که اکثرا مربوط به بیست سال پیش هستند و بهره برداران در اکثر مواقع با کمبود و زیاد بود علوفه مواجه هستند.
- عدم تعدد و تنوع چراگاه: با توجه به از بین رفتن مراتع میانه‌د و سیستم سنتی کوچ، بهره برداران در اوایل بهار با مشکل علوفه مواجه می‌شوند که در نهایت باعث چرای زودرس در مراتع می‌گردد. همچنین با توجه به خروج دام حداکثر تا ۱۵ شهریور در اواخر تابستان تا اوایل پاییز نیز با مشکل کمبود علوفه مواجه می‌شوند که برایشان هزینه‌های بالای تامین علوفه را در پی دارد.
- نبود بیمه خاص برای خانواده‌ها و دام‌های عشایر
- هزینه بالای چوپان
- نوسانات بازار و مشکلات مربوط به فروش دام و فرآورده‌های دامی
- تجاوز روستاییان به مراتع عشایر و در نتیجه تخریب مراتع
- خشکسالی و کاهش شدید تولید علوفه در مراتع

**International conference on sustainable development, strategies and challenges
With a focus on Agriculture, Natural Resources, Environment and Tourism
24-26 Feb 2015, Tabriz , Iran**

پیشنهادات

در جهت رفع مشکلات بهره برداران در راستای رسیدن به توسعه پایدار اهم پیشنهادات و راهبردها به شرح زیر ارائه می گردد:

راهکارهای مدیریتی:

- تدوین شاخص های آماری مناسب و جمع آوری داده های آماری در زمینه فقر عشایری و تخریب منابع طبیعی
- توجیه اقتصادی طرحهای مرتعداری بر مبنای جامع نگری، شناخت و استفاده چند منظوره، معقول و پایدار از تمام پتانسیل های مرتع.
- همچنین آموزش های ترویجی به منظور توانمندسازی مهارتی، فنی و مدیریتی مرتعداران در قالب برنامه مشخص دنبال گردد.
- در ممیزی به دنبال ثبات و کاهش جمعیت انسانی متکی به مراتع جهت گیری گردد.
- زمینه سازی ورود سرمایه و دانش به عرصه های مرتعی
- حمایت از سیاست خرید و کشتار دام سبک متکی به مراتع در خشکسالیها
- پشتیبانی از سیاست های توسعه کشت علوفه و تبدیل دیمزارهای کم بازده به کشت علوفه همراه با جایگزینی دام سبک متکی به مرتع با دام سنگین.

راهکارهای اجرایی

- مدیریت کوچ و کنترل پروانه های مرتعداری ضابطه مند و در قالب یک پروژه مستقل و تعریف شده دنبال گردیده و این کار بعنوان پیش نیاز و مکمل مدیریت مراتع کشور تلقی شود.
- ایجاد تشکل واقعی مرتعداران با هدف ورود جامعه بهره بردار به طراحی، برنامه ریزی و اجرا و مراقبت های بعدی
- اعتبارات اجرای طرحها به روش پیمانی - مشارکتی تامین و برای جلب و تقویت مشارکت مرتعداران تامین تسهیلات بانکی نیز میسر گردد.
- تثبیت و انتقال حقوق عرفی بصورت فعال و هدفمند در جهت اقتصادی کردن اندازه واحدهای بهره برداری مرتع (واحد بهره برداری مطلوب) دنبال شود.

**International conference on sustainable development, strategies and challenges
With a focus on Agriculture, Natural Resources, Environment and Tourism
24-26 Feb 2015, Tabriz , Iran**

مراجع

- [1] Box TW., 2002. Future deserts and sustainable communities. Available on: <http://www.rala.is/rade/ralareport/Box.pdf>
- [2] Miller DJ, 2005. Rangeland management in the Hindu Kush-Himalayas. International Centre for Integrated Mountain Development (ICIMOD). Available on: <http://www.icimod.org/focus/rangelands/range3.htm>.
- [3] Azadi H., 2005. Explaining Equilibrium between Livestock and Rangeland Using Fuzzy Logic. PhD dissertation. Shiraz: Shiraz University. 186pp.
- [4] Mitchell JE, Joyce LA and Bryant LD., 1999. Applicability of Montreal process criteria and indicators to rangelands. VIth International Rangeland Congress Proceedings 1: 183-184.
- [5] Azadi, H., van den Berg, J., Ho, P., Hosseininia, G., 2009. Sustainability in rangeland systems: introduction of fuzzy multi objective decision making. *Current World Environment* 4, 19-32.
- [6] Walker JW., 1995. Viewpoint: grazing management and research now and in the next millennium. *Journal of Range Management* 48: 350-357.
- [7] اسکندری، ن.، علیزاده، ع.، مهدوی، ف. ۱۳۸۷. سیاست‌های مرتعداری در ایران. انتشارات سازمان جنگل‌ها، مراتع کشور: ۱۹۰ ص.
- [8] خلیقی، م.م.، خلیقی، ن.، فرح پور، م. ۱۳۸۵. بررسی پایداری اجتماعی و اکولوژیکی شیوه‌های مختلف بهره‌برداری از مراتع (مطالعه موردی: حوزه سد امیر کبیر). تحقیقات مرتع و بیابان ۱۳ (۲): ۸۲-۹۳.
- [9] آذرنیوند، ح.، نامجویان، ر.، ارزانی، ح.، جعفری، م.، زارع چاهوکی، م.ع. ۱۳۸۶. مکان‌یابی برنامه‌های اصلاح و احیاء مراتع با استفاده از GIS و مقایسه آن با پروژه‌های پیشنهادی در طرح‌های مرتعداری مراتع منطقه لار. مجله مرتع (۲): ۱۵۹-۱۶۹.
- [10] حسن شاهی، ه.، ساداتی، س.ا.، رضایی، ع. ۱۳۸۸. تحلیل مدیریت پایدار منابع طبیعی در بین کشاورزان شهرستان بهبهان (مطالعه‌ای در خوزستان). علوم محیطی. ۲(۲): ۱۸۰-۱۶۹.
- [11] Mitchell, J. 2010. Criteria and Indicators of Sustainable Rangeland Management. University of Wyoming Cooperative Extension Service Publication. 242pp.
- [12] Maczko, K. A., Bryant, L.D., Thompson, D.W., Borchard, S.J. 2004. Putting the pieces together: Assessing social, ecological, and economic rangeland sustainability. *Rangelands*, 26(3), 3-14.
- [13] حکمت‌نیا، ح.، موسوی، م. ۱۳۸۳. بررسی و تحلیل روند تغییرات سطوح توسعه و نابرابری‌های ناحیه‌ای در استان یزد، مجله جغرافیا و توسعه ۴: ۱۱۲-۱۰۱.
- [14] ضرابی، ا.، ابوالحسنی، ف.، ایزدی، م. ۱۳۹۰. تعیین سطح بندی توسعه و اولویت برنامه ریزی فضایی دهستانهای استان اصفهان، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی ۲۶(۲): ۱۷۰۰۸-۱۶۹۹۰.
- [15] شریفی نیا، ز.، مهدوی حاجیلویی، م. ۱۳۹۰. نقش فقر اجتماعی و اقتصاد روستایی بر تخریب محیط زیست (مطالعه موردی: مرتع ممیزی شده شورود، بخش شیب آب شهرستان زابل). پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۷۶: ۸۴-۶۷.

**International conference on sustainable development, strategies and challenges
With a focus on Agriculture, Natural Resources, Environment and Tourism
24-26 Feb 2015, Tabriz , Iran**